

نگاهی سبک‌شناسانه به آثار دکتر علی شریعتی

افسانه‌فرهت

کارشناس ارشد و دبیر زبان و ادبیات دبیرستان‌های اندیمشک
دکتر منوچهر جوکار
استادیار دانشگاه اهواز

چکیده

اندیشمند مبارز، دکتر علی شریعتی به گواهی آثارش، در میان دیگر نویسندگان اندیشمند و روشنفکران هم‌روزگارش، نویسنده‌ای صاحب سبک است. نثر او را باید نثر مذهبی - ادبی - انتقادی نامید. در این مقاله، آثار شریعتی در سه سطح زبانی، ادبی و فکری از نظر سبک‌شناسی بررسی می‌شود. نتایج به‌دست آمده نشان می‌دهد که آثار این اندیشمند هنرمند از حیث به‌کارگیری ابزارهای ادبی نویسندگی و سخنوری و در مجموع به لحاظ برخورداری از ادبیت کلام، ظرفیت بالایی دارند. همچنین سطح ادبیت و حجم ابزارهای ادبی در آثار هشت‌گانه‌ای که مستقیماً از قلم شریعتی تراویده‌اند، بسیار بیشتر و بالاتر از آثاری است که از متن سخنرانی‌ها و مطالب کلاس‌های او تهیه و تنظیم شده‌اند. ابزارهای ادبی تشبیه، استعاره، کنایه، مجاز و تلمیح به ترتیب بیشترین فراوانی و کتاب‌های «کویر»، «گفت‌وگوهای تنهایی»، «هبوط» و «حج» نیز در میان آثار او بیشترین استفاده از ابزارهای یاد شده داشته‌اند.

کلیدواژه‌ها: شریعتی، سبک‌شناسی، سطح زبانی، سطح ادبی، سطح فکری

مقدمه

دکتر علی شریعتی (۱۳۵۶ - ۱۳۱۲ ه.ش)، شخصیتی با جنبه‌های گوناگون مذهبی، علمی، سیاسی و مبارزاتی است. اندیشه و آثار او تأثیر بسیاری بر طبقه تحصیل‌کرده جامعه ایران نهاده است و از این روی بررسی و تجزیه و تحلیل آثار او از جنبه‌های مختلف، یک ضرورت علمی و اجتماعی است.

از جمله جنبه‌های شخصیتی شریعتی با توجه به تحصیلات او در رشته زبان و ادبیات فارسی و ذوق هنری وی، ملاحظات ادبی و ذوقی و هنر او در نویسندگی است و اکنون پس از گذشت سالین - در کنار بررسی‌های محتوایی و علمی، رویکرد ادبی به آثار شریعتی کاری ضروری است و با توجه به ظرفیت بالای ادبی این آثار و اهمیت شهرت شریعتی در میان نویسندگان اندیشمند و مبارز، جای خالی بررسی‌های گسترده‌تر در حوزه مسائل ادبی

آثار او احساس می‌شد که امید می‌رود این مقاله بتواند بخشی از این خلأ را پر کند. بر اساس جست‌وجوی ما و به تصریح خانواده و دوستان شریعتی، از مجموع آثار ۳۶ گانه او کمتر از ۱۰ اثر دست‌نوشته خود او هستند که برخی به‌صورت مستقل و بعضی در قالب پیوست و ضمیمه در دیگر آثار او گرد آمده‌اند. بنابراین در مقاله حاضر، فقط آثاری که به تمامی از قلم شریعتی تراویده‌اند و نیز در موارد اندک، آثاری که بیشترین حجم آن‌ها را دست‌نوشته‌های او شکل داده‌اند، مورد بررسی قرار گرفته‌اند. چرا که در این آثار، مجال بیشتری برای هنرنمایی در نوشتن و ابزار توانایی‌های نویسنده وجود داشته و او فارغ از ملاحظات و تنگنای یک سخنرانی یا کلاس درس به نوشتن پرداخته است. این آثار عبارت‌اند از: «کویر»، «گفت‌وگوهای تنهایی»، «هبوط»، «حج»، «خودسازی انقلابی»، «ما و اقبال»، «نامه‌ها» و «با مخاطب‌های آشنا».

نثر شریعتی در کتاب‌هایی که به‌طور مستقیم به قلم او نوشته شده‌اند اغلب با عبارت‌ها و جملات طولانی همراه است و ضمن برخورداری از انواع ابزارهای ادبی، به فراخور موضوع (انقلابی، مذهبی، انتقادی، فلسفی، تاریخی) گاه تند و انتقادی و توفانی می‌شود و گاه ادبی و شاعرانه. در یک جمع‌بندی کلی و با توجه به موضوع و محتوای این آثار می‌توان نثر شریعتی را نثری مذهبی - ادبی - انتقادی دانست که خود گونه‌ای جدید در نثر معاصر فارسی است.

گفتنی است که در خصوص پیشینه موضوع، برخی محققان و منتقدان حوزه ادبیات داستانی و انواع ادبی به نثر و سبک شریعتی توجه کرده‌اند. محمدعلی سپانلو به جهت نویسندگی و شیوه نثر محققانه، نثر شریعتی را در کنار محققانی همچون عبدالحسین زرین‌کوب، فریدون آدمیت، محیط طباطبایی، امیرحسین آریانپور و ایرج افشار قرار می‌دهد (سپانلو، ۱۳۶۶: ۸۶) و در جای دیگر با نقل سطرهایی از «فاطمه، فاطمه است»، سبک وی را «پر هیجان» توصیف می‌کند که همسو با نقش اجتماعی او است. (همان: ۹۰). حسین رزمجو نیز نثر آثاری چون کویر و هبوط را «نثر شاعرانه» می‌خواند. (رزمجو، ۱۳۸۲: ۲۸۱) نثری که به نظر او آکنده از لطایف ادبی و عناصر و مضامین شعری

است. (همان: ۲۷۷) و نشر کتاب‌های تحقیقی چون بازگشت به خویش را «نثر انتقادی» می‌نامد. (همان: ۲۶۶) محمدرضا سنگری نیز آثار نافذ و مؤثر شریعتی را از پر خواننده‌ترین کتاب‌های سال‌های اختناق و پس از پیروزی انقلاب اسلامی می‌داند و «کویر» را گواه شکوه نثر شاعرانه شریعتی و «حج» را نثری شاعرانه، نافذ

و تا حدی سینمایی و قابل تجسم می‌داند. (سنگری، ۱۳۸۵: ۱۲۷) به هر روی، بررسی سبکی آثار شریعتی به نظر نویسندگان این مقاله می‌تواند جنبه دیگری از هنر و اندیشه این نویسنده اندیشمند را باز نمایاند.

الگوی بررسی ما در پژوهش حاضر، الگوی به کار رفته در کتاب کلیات سبک‌شناسی (ر.ک شمیسا، ۱۳۸۴) است و در پایان نیز ضمن بیان نتایجی از کل مباحث مقاله، برای استفاده آسان‌تر و مشاهده عینی و آماری یافته‌ها، جدول بسامدی ابزارهای ادبی و نمودار دایره‌ای آن‌ها در آثار شریعتی به دست داده شده است. یادآور می‌شویم که برای گریز از تطویل و تفصیل، در نقل شواهد بنا را بر اختصار نهاده‌ایم.

بررسی سطح زبانی

الف. سطح آوایی (سبک‌شناختی آواها)

با بررسی آثار نوشته شده شریعتی در سطح آوایی در می‌یابیم که شریعتی به خوبی به موسیقی درونی یا صنایع بدیع لفظی اشراف داشته و آن را در کلام خویش برجسته ساخته است، اما نه به گونه‌ای که لفظ بر معنی برتری جوید و موجب تکلف در کلام و اخلال در فهم مخاطب گردد، بلکه تا آنجا که به القای مطلب و تأثیرگذاری بر مخاطب کمک کند.

با این بررسی روشن شد که در هشت اثر مکتوب شریعتی نزدیک به ۴۰ درصد از روش اشتقاق، ۲۷ درصد تکرار، ۲۰ درصد جناس و ۱۳ درصد از روش تسجیع استفاده شده است. در اینجا برای گریز از تطویل فقط چند نمونه نقل می‌شود.

اشتقاق: «عاشق و معشوق، اگر عشقی سالخورده و همراه با شناخت، اخلاص، شیفتگی، خشوع و پیوستگی را تجربه کنند، با یکدیگر همانند می‌شوند.» (ما و اقبال: ۲۰۷)

تکرار واژه: «ای آزادی، من از ستم بیزارم، از بند بیزارم، از زنجیر بیزارم، از زندان بیزارم، از حکومت بیزارم، از باید بیزارم، از هر چه و هر که تو را در بند می‌کشد، بیزارم.» (خودسازی انقلابی: ۱۲۰)

تکرار صامت (هم‌حروفی): «اسلامی که با سید جمال و عبده آغاز شد، به یاری استعمار و استبداد و استحمار، به آسانی در ایران محو شد.» (با مخاطب‌های آشنا: ۱۱۳)

تکرار مصوت (هم‌صدایی): «آن‌ها را خویش کج کردند و دست و دامن پر کردند و من ماندم با دست و دامنی خالی به خلوتی خزیدم.» (گفت‌وگوهای تنهایی: ۱۵)

تکرار عبارت یا جمله: «باید در رُل چند پرسوناژ بازی می‌کردم، بعد عادت می‌کردم، بعد مهارت پیدا می‌کردم، بعد خوشم هم می‌آمد، بعد کم‌کم لذت هم می‌بردم، بعد ... بعد خوشم می‌آمد ... بعد لذت هم می‌بردم ... بعد ... خیلی خیلی هم لذت می‌بردم ... بعد کم‌کم لذت می‌بردم ... بعد کم‌کم خیلی خوشم می‌آمد و خیلی لذت می‌بردم از اینکه در رُل چند نفر، در نقش چند نفر بازی کنم.» (گفت‌وگوهای تنهایی: ۲۶۹)

جناس زاید: «برابری، بر اساس بالاتر از حق! آن هم در نظامی

بی‌دولت! چه جامعه‌ای! نه زر حاکم است و نه زور!» (ما و اقبال: ۱۴۱)

جناس مرکب: «بی کسی» بهشت را در چشمم کویر می‌نمود. جز اینکه هنگام تنهایی پناهگاه مأنوس من در گریختن از تن‌ها شد. (هبوط: ۱۷)

جناس خط: «خود را در تب و تاب حریت، به خریت می‌زنی و نگاهت را از دیدن دور دست‌ها می‌دزدی.» (خودسازی انقلابی: ۲۲۷)

سجع متوازی: «دشنامم دهید که برای من زکات است و برای شما نجات!» (هبوط: ۶۵)

سجع متوازن: «من گورویج را تعظیم می‌کردم اما ماسینیون را تقدیس.» (کویر: ۸۴)

سجع مطرف: «و در اینجا که منم، «ماندگاران» آزادند و «فراریان» در بند!» (کویر: ۷۱)

سجع متوازن:
- موازنه یا مماثله: «... ناگهان، خود را به ساحل افکن، ای کالبد عفن، ای جنازه لجن!» (حج: ۳۹)

- ترصیع: «کسی به او بدبین نیست، در راه دوست چاه می‌کند، اما نه به غرض، که به مرض.» (حج: ۱۹۸)

ب. سطح لغوی (سبک‌شناسی واژه‌ها)

۱. کاربرد واژگان عربی: چنین واژگانی در تمام آثار نوشته شده شریعتی دیده می‌شود که با توجه به رویکرد وی و استفاده‌اش از متون دینی قرآن و حدیث و با توجه به تأثیر و تأثر زبان عربی و زبان فارسی چنین کاربردهایی، معمولی به نظر می‌رسد. شریعتی در برخی آثار خود به اقتضای موضوعات و مباحث از این واژگان بهره بیشتری جسته است؛ مثلاً

در کتاب «هبوط» که موضوعی کاملاً دینی و برآمده از متون دینی به زبان عربی دارد، این واژه‌ها و ترکیبات استفاده بیشتری کرده است و این دلیلی بر عربی‌گرایی او نیست. مانند: صائم‌الدهر، قائم‌اللیل، قرائن مثبتة، دلائل مؤیده ذکوریت و رجولیت، امعاء و احشاء، کما فی السابق، القائم بالسیف، لا یتجزی، و ما یشاء. شریعتی با مفاهیم حوزه‌های دینی و مذهبی و فقهی از یک سو و علوم و معارف روز از سوی دیگر مأنوس است؛ تا آنجا که در نوشته‌های عاطفی خانوادگی‌اش نیز از تأثیر این معارف بر کنار نمانده است؛ مثلاً در کتاب «نامه‌ها» یش دارالهجرة، حبل الخالق، ذنب لا یغفر و ... به کار برده است.

۲. کاربرد واژگان و ترکیبات فرنگی: این واژه‌ها نیز در تمام آثار قلمی شریعتی دیده می‌شوند که این رویکرد به‌خاطر آشنایی وی با فرهنگ غرب و زبان فرانسه و تحصیل در علوم همچون جامعه‌شناسی و تاریخ ادیان و مطالعه متون و منابع غربی است؛ واژه‌هایی مانند: بورژوا، انتلکتوئل، آلینه، تائوتیزم، الیناسیون، بوروکراسی، شوینیسم، هیپیسم، کاراکتر، پارتی، آپولو، و ادیتور.

۳. ساخت و یا کاربرد واژه‌های مرکب:

چنین واژه‌هایی ناشی از مطالعات و ذوق ادبی شریعتی است؛ مثلاً در کتاب «کویر» چنین واژه‌ها و ترکیباتی به چشم می‌خورند: درد خند، خل خنده، زمندان، زرمندان، جانکاه، تن کاه، داغگاه، نشستگاه، خانه زاد، و کم دل.

۴. کاربرد لغات و تعبیرهای عامیانه: که هر چند در سخنرانی‌های او بیشترند، در آثار مکتوبش نیز تحت تأثیر فرهنگ عامه و نگاه به مخاطبان متوسط از کاربرد آن‌ها برکنار نمانده است. مانند: متلک، بشکن، هارت و پورت، نازکنارنجی، و قاتی پاتی.

۵. کاربرد برخی واژه‌ها و عبارات‌های کهن فارسی که امروزه رایج نیستند: مثلاً فقط در کتاب «هبوط» سواد (شهر) «ص ۹۶» گشن «ص ۴۴»، سکه قلب «ص ۷۳»، تموز «ص ۲۱»، قفا خوردن «ص ۴۱»، ژنده پیل «ص ۵۳»، خنگ بادپای «ص ۱۰۴»، سپید «ص ۴۲» و ... این کاربردها نیز می‌تواند ناشی از مطالعات و تحصیلات ادبی شریعتی و حتی میراث خراسانی بودن او باشد.

۶. کاربرد فراوان واژه‌ها و اصطلاحات حوزه تصوف و عرفان:

که این نیز می‌تواند ناشی از علایق مذهبی و عرفانی و حتی مطالعات ادبی او باشد؛ مثلاً حضور (کویر: ۲۴۳)، کشف (هبوط: ۷)، شهود (هبوط: ۷)، فنا (حج: ۲۳۴)، یقین (کویر: ۲۰۶)، حقیقت (ما و اقبال: ۲۴۱) و ...

۷. کاربرد انواع ترکیب‌های اضافی به‌ویژه ترکیب اضافه تشبیهی:

این نوع ترکیب در تمام کتاب‌های او دیده می‌شود؛ به‌خصوص کتاب‌های «کویر» و «هبوط» که زبانی ادبی دارند و گاه تصویری را در این آثار ایجاد کرده است. مثلاً در کتاب «هبوط»: خزانه دل (ص ۱)، شراب سوگند (ص ۱۰۲)، ناقه سرنوشت (ص ۱۹)، کیوتران آرزو (ص ۳۶)، و یا در کتاب «کویر»: چراغ علم و فلسفه (ص ۷)، صحرای عدم (ص ۱۱۷)، و ...

۸. کاربرد فراوان پسوند «ستان»:

که به نظر می‌رسد ناشی از تأثیر لهجه خراسانی و پیشینه تحصیل در رشته زبان و ادبیات فارسی است. مثلاً در کتاب «هبوط» «خارستان، هیچستان، پوچستان» و در کتاب «کویر» «سنگستان، کافرستان، خاکستان، باغستان» و یا در کتاب «گفت‌وگوهای تنهایی» «پلیدستان، جانستان و ...» و در کتاب «حج» «رملستان و سنگستان و ...» می‌توان گفت کاربرد فراوان چنین پسوندی یک ویژگی سبکی در آثار شریعتی است.

۹. کاربرد فراوان پسوند «خیز» در ساخت برخی واژه‌های جدید:

این کار او شبیه به ساخت واژه با پسوند «ستان» است. مثلاً در کتاب «هبوط» اشکخیز (ص ۱۱۹)، سبکخیز (ص ۱۸)، تبخیز (ص ۱۰۸)، کینه‌خیز (ص ۱۰۹)،

نثر شریعتی در کتاب‌هایی که به‌طور مستقیم به قلم او نوشته شده‌اند اغلب با عبارات‌ها و جملات طولانی همراه است

آتش خیز (ص ۴۲) و ...

۱۰. **تکرار فراوان ترکیب «خداوند خدا»:** در کتاب «هبوط»، به گونه‌ای که برای این کتاب یک مختصه سبکی شده است: «خداوند خدا به نوشتن آغاز کرد. در هر ذره‌ای می‌نگریست و سپس بر لوح سبز چیزی می‌نوشت.» (هبوط: ۱۵) و صص ۱۷، ۲۵، ۳۱ و ...

۱۱. **کاربرد فراوان برخی واژه‌ها با توجه به موضوع و محتوای اثر:** مثلاً کاربرد فراوان واژه کهن «سپید» در کتاب حج که یادآور لباس احرام و احرام پوشان است: «سپید بیوش، سپید کن، به رنگ همه شو، همچون ماری که پوست بیندازد، از من بودن خویش به در آی، مردم شو.» (حج: ۴۵) در این کتاب، این واژه بیش از ۴۰ بار تکرار شده است و کاربرد فراوان واژه «قداره بند» در کتاب خودسازی انقلابی؛ این واژه بیش از ۵۰ بار در این کتاب تکرار شده است که با توجه به محتوای انقلابی و ظلم

ستیزانه آن، کاربرد این واژه و تکرار آن با موضوع اثر تناسب دارد: «این درس بزرگی است که گاه می‌بینیم یک روشنفکر مرفعی در حالی که شعار یک نهضت انقلابی و مرفعی و آزادی بخش عصر دیگر و شرایط اجتماعی دیگر را مطرح می‌کند، برخلاف احساس کاذبی که دارد، وارث ضد انسانی‌ترین و فریب‌کارترین و زشت‌ترین و توطئه‌های قداره بندگان و قدرتمندان و رژیم‌های ضد بشری می‌شود.» (خودسازی انقلابی: ۱۷۸)

۱۲. **کاربرد فراوان نام‌های خاص اعم از فیلسوف و شاعر و شخصیت‌های دینی و ... در کتاب خودسازی انقلابی:** مارکس، فرانیسیس بیکن، پاسکال، فارابی، ابودر، حضرت ابراهیم (ع)، معاویه، حضرت علی (ع)، فرعون، مزدک، بودا، حلاج، فردوسی، رضاخان، مدرس، دعیل، میرزا کوچک‌خان و ... و انبوهی نام‌های دیگر به کار رفته که موجب تازگی و سرزندگی اثر و در عین حال نشانه گستردگی آگاهی‌های نویسنده است.

۵. جدول بسامدی ابزارهای ادبی که بیشترین کاربرد را در آثار نوشته شده علی شریعتی داشته‌اند

ابزار ادبی	کتاب/مورد	تثبیه	کوبر - گفت‌وگوهای تنهایی/بیش از ۵۰	هبوط/ ۴۸	با مخاطب‌های آشنا/ ۲۵	نامه‌ها/ ۱۵	حج - خودسازی انقلابی/ ۱۳	-	-
استعاره	کوبر بیش از ۵۰	گفت‌وگوهای تنهایی/ ۵۰	هبوط/ ۲۷	با مخاطب‌های آشنا/ ۱۱	حج/ خودسازی انقلابی/ ۹	ما و اقبال/ ۷	-	-	-
کنایه	کوبر/ ۴۰	گفت‌وگوهای تنهایی/ ۳۶	با مخاطب‌های آشنا/ ۱۸	هبوط/ ۱۵	خودسازی انقلابی/ ۱۱	حج/ ۹	-	-	-
مجاز	کوبر/ ۱۳	-	-	-	-	-	-	-	-
تلمیح	کوبر/ بیش از ۵۰	گفت‌وگوهای تنهایی/ ۲۵	هبوط/ ۲۰	نامه‌ها/ ۱۵	خودسازی انقلابی/ ۱۳	ما و اقبال/ ۱۰	با مخاطب‌های آشنا/ ۹	حج/ ۸	-
تضمین	حج/ بیش از ۵۰	کوبر/ ۵۰	گفت‌وگوهای تنهایی/ ۱۵	هبوط - ما و اقبال/ ۱۰	خودسازی انقلابی - با مخاطب‌های آشنا/ ۹	نامه‌ها/ ۸	-	-	-
تضاد	کوبر، هبوط/ ۴۲	گفت‌وگوهای تنهایی/ ۲۱	خودسازی انقلابی/ ۱۹	ما و اقبال - با مخاطب‌های آشنا/ ۱۶	حج - نامه‌ها/ ۱۴	-	-	-	-
مراعات‌النظیر	کوبر/ ۳۰	گفت‌وگوهای تنهایی/ ۲۰	هبوط/ ۱۷	با مخاطب‌های آشنا/ ۱۵	حج/ ۱۴	خودسازی انقلابی/ ۱۰	-	-	-
حس‌آمیزی	کوبر/ ۲۴	گفت‌وگوهای تنهایی/ ۱۰	-	-	-	-	-	-	-
متناقض‌نما	کوبر/ ۲۲	گفت‌وگوهای تنهایی/ ۱۰	هبوط/ ۷	-	-	-	-	-	-
سیاق‌الاعداد	کوبر/ ۱۲	-	-	-	-	-	-	-	-
تنسيق الصفات	کوبر/ ۱۱	-	-	-	-	-	-	-	-
عکس	کوبر/ ۱۶	-	-	-	-	-	-	-	-
جناس	کوبر/ ۳۱	گفت‌وگوهای تنهایی/ ۱۵	حج - با مخاطب‌های آشنا/ ۱۳	خودسازی انقلابی/ ۹	ما و اقبال/ ۸	-	-	-	-
سجع	کوبر/ ۲۲	هبوط/ ۱۷	گفت‌وگوهای تنهایی/ ۱۰	ما و اقبال/ ۸	-	-	-	-	-
اشتقاق	حج/ بیش از ۵۰	هبوط/ ۴۵	کوبر/ ۳۰	گفت‌وگوهای تنهایی - با مخاطب‌های آشنا/ ۲۵	خودسازی انقلابی/ ۱۵	ما و اقبال/ ۱۴	نامه‌ها/ ۱۰	-	-
تکرار	حج - گفت‌وگوهای تنهایی/ بیش از ۵۰	هبوط - با مخاطب‌های آشنا/ ۴۰	کوبر/ ۲۵	نامه‌ها/ ۱۱	ما و اقبال/ ۱۰	خودسازی انقلابی/ ۹	-	-	-
نماد	حج/ ۳۳	هبوط/ ۳۰	کوبر/ ۱۵	-	-	-	-	-	-
اطناب	کوبر/ ۱۵	هبوط/ ۱۰	حج - نامه‌ها - ما و اقبال - خودسازی انقلابی/ ۹	-	-	گفت‌وگوهای تنهایی - با مخاطب‌های آشنا/ ۷	-	-	-
توصیف	حج/ ۲۲	هبوط/ ۱۵	کوبر/ ۱۳	گفت‌وگوهای تنهایی/ ۷	-	-	-	-	-
طنز	هبوط/ ۱۰	گفت‌وگوهای تنهایی/ ۸	-	-	-	-	-	-	-
براعت استهلال	هبوط - کوبر - حج	-	-	-	-	-	-	-	-

پ. سطح نحوی (سبک‌شناسی جمله)

نوشته‌های شریعتی به لحاظ ساختار نحوی واجد ویژگی‌های خاصی هستند و جملات او گاه طولانی و گاه بسیار کوتاه می‌شوند. شریعتی از ظرفیت‌های زبان فارسی در نوشتن آگاه است و این آگاهی علاوه بر ذوق نویسندگی او، تا حدودی به پیشینه تحصیلی‌اش در رشته زبان و ادبیات فارسی - آن هم در محیط فرهنگی و ادبی خراسان - مربوط است. اکنون مهم‌ترین مشخصه‌های سبکی این آثار را در سطح نحوی نشان می‌دهیم.

۱. **حذف فعل به قرینه:** «خروس ساعت کویر است و آوایش ناقوس دهکده!» (کویر: ۲۶)

۲. **حذف فعل بی قرینه:** «و یکی از آن‌ها را که از همه «موفق‌تر» است، برای شرکت در نمایشگاه، انتخاب کنم و این بود که چند روز است نگاه داشتم و منتظر که تو را ببینم و مشورت کنم.» (کویر: ۱۳۴)

۳. **به کارگیری فعل‌های مرکب:** «طلا، شیطان زرد، همچون جن در بندگانش حلول می‌کند و هرچه از آدمیت در اندرونشان بیاید، می‌خورد.» (ما و اقبال: ۲۵۱)

۴. **به کارگیری فعل‌های پیشوندی:**

«در زیر باران رحمتش تنها ایستاده‌ام و از شدت نمی‌توانم نفس برآورم.» (با مخاطب‌های آشنا: ۵۱)

۵. **به کارگیری فعل‌های پیشوندی مرکب:** این دسته از افعال نیز مانند دیگر فعل‌ها در تمام آثار او دیده می‌شوند: «سر سیداحمد خان از مشهورترین چهره‌های اسلام در هند معاصر است و پیش از تجزیه هند، مقام و موقعی یافته بود که مهم‌ترین و مقتدرترین پیشوایان مسلمانان هند به‌شمار می‌رفت.» (نامه‌ها: ۲۲۷)

۶. **آوردن ضمیر مفعولی بین اجزاء فعل** که از آن به ضمیر سرگردان و یا ضمیری که همراه مرجع خود نمی‌آید نیز تعبیر می‌شود و به لحاظ سبک‌شناسی نوعی هنجارگریزی نحوی است: «... قصه دردناک و مرموز این «بودن» بیگانه را، که بر ما افتاده و به ستوهمان آورده است.» (کویر: ۱۴۹)

«از این‌رو به آنچه مرا در کتاب خوانده‌اید و مردم آن چنان خواهند شناخت، اهمیتی نمی‌دهم.» (کویر: ۴۳)

۷. **ایجاز و اطناب در جملات:** شریعتی به دو شیوه کاملاً متفاوت و بلکه متضاد می‌نویسد: ایجاز و اطناب؛ اما معمولاً به لحاظ سبکی، او میل به درازنویسی دارد، در عین حال در برخی آثار به مناسبت محتوای جمله و نوع مخاطب، گاهی به کوتاه‌نویسی هم رغبت نشان داده است. در دو شاهد زیر نخست نمونه کوتاه‌نویسی و سپس درازنویسی او نقل می‌شود: «ما پیروان مذهب جعفری‌ایم، امام جعفر صادق مؤسس مذهب شیعه است، فقه حقیقی اسلام، فقه جعفری است؛ مقام علمی امام صادق در

جهان بی‌بدیل و بی‌نظیر است.» (ما و اقبال: ۱۲۸)

«عقل و اشراق و دل و دماغ و روح و جسم و محسوس و نامحسوس و مادی و معنوی و حضور و غیبت و بیگانه و آشنا و معشوق و معبود و کفر و ایمان و دنیا و آخرت و زمینی و آسمانی و الهام و ادراک و شکنجه و نوازش و کام و ناکامی و تصنیف و دعا و ... سبز و خاکستری و آبی و آفتابی و کیود و عسلی و رنگ و بی‌رنگی و بد و خوب و ... همه و همه یکی می‌شود.» (کویر: ۱۰۱)

۸. **به کارگیری فعل‌های کهن:** (ساده، پیشوندی، مرکب و پیشوندی مرکب): بزی (حج: ۵۴)، آهنگ رفتن داشت. (کویر: ۲۶)، خسبیده‌اند. (هبوط: ۶۳)

۹. **به کارگیری حرف «م» به جای «ن» در ساخت فعل نهی:** (ساده، پیشوندی، مرکب، پیشوندی مرکب) که زبان را کهنه می‌کند و نوعی هنجارگریزی زمانی است: «... یعنی احرام را از تن به در آما جمرات را از دست مگذار.» (حج: ۱۹۳)

۱۰. **کاربرد فعل‌های قیاسی و جعلی:** «تاب اندیشیدن و فلسفیدن و عرفانیدن ندارم.» (کویر: ۲۸۹)

۱۱. **بسامد بالای استفاده از**

پسوند «ی» مصدری + روزمرگی (کویر: ۸۹)، سراسیمگی (کویر: ۹۶)، آسودگی (کویر: ۱۸۶)، شهرزادگی (کویر: ۹۷)، حاملگی (هبوط: ۷) و ...

۱۲. **بسامد بالای استفاده از «یت»**

مصدری برای ساخت مصدر جعلی: مثلاً در کتاب «خودسازی انقلابی»: کسرویت «ص ۱۰۴»، جباریت و مالکیت (ص ۱۰۶)، قدوسیت (۲۶۷)، نوعیت (ص ۲۶۷) و ... به کار برده است.

۱۳. **کاربرد فراوان واژه «سخت»**

همچون تاریخ بی‌هقی به‌عنوان قید مقدار: «می‌گویم پیش از او با آتش آشنا نبودم؛ چرا، با آتشی سخت سوزان و مشتعل.» (گفت‌وگوهای تنهایی: ۱۱۶)

«یک انتقادش که سخت تند و عصبانی ایراد شد این بود که تو گفته‌ای: «اول من آمن» ابوبکر بوده.» (نامه‌ها: ۱۱۱)

۱۴. **به کارگیری فعل‌هایی که در زبان گفت‌وگو (حوزه فرهنگ عامه) به کار می‌روند:** «برای رفع بی‌آبرویی پیش رفقا، پشت ناسیونالیسم یا دیگر ایسم‌های آبرومند بی‌ضرر غایب می‌شوند و از پس دیوار ایران باستان با صاحب‌الزمان لاس می‌زنند و ...» (هبوط: ۹)

«مرغ‌ها و ماهی‌ها و چیت‌ها و احجار کریمه‌تان را بزرک کنید.» (هبوط: ۳)

۱۵. **پیروی از برخی جمله‌بندی‌های زبان‌های فرنگی:** «ای فرشتگان زیبا، مقدس، ای کارگزاران ملکوت، پرندگان عزیز عرش اعلی! به عنایت شما نیازمندم، سخت.» (هبوط: ۲۱)

دنباله مطلب در وبگاه نشریه

۶. نمودار بسامدی سطح آوایی آثار نوشته شده دکتر شریعتی

